

Yağışlara paralel olarak yaz mevsiminin sonlarında iyice azalan Dicle'nin suları nisan ayında yukarı mecra yakınında bulunan karların erimesiyle en yüksek seviyesine erişir. Yıllık su miktarının yarısını mart-mayıs arasındaki üç aylık dönem içinde akıtan ırmağın bu düzensiz rejimi tarih boyunca özellikle Türkiye sınırları dışında birçok taşkına sebep olmuş ve her seferinde Mezopotamya'nın büyük bir kesimi sular altında kalmıştır. Bunlar arasında bazıları, İslâm fetihlerinin hemen öncesine rastlayan 629 yılı taşkını gibi korkunç birer felâket halini almış ve ülkeyi dış saldırılara karşı dirençsiz bırakmıştır. XX. yüzyılda özellikle 1906, 1941, 1946 ve 1954 taşkınlarında da Dicle havzasının çok geniş arazi parçaları sular altında kalmış, hatta 1954 yılında nehrin suları bir süre Nâsiriye yakınında Fırat'a akmıştır. Ancak Dicle, her zaman bir felâket kaynağı olmayıp aynı zamanda çevresini kuraklıktan kurtaran ve sulamalı tarıma imkân veren bir hayat kaynağıdır. Dünyada sulamalı tarımın ilk uygulandığı alanlardan biri de Dicle havzasıdır. Nehrin düzensiz rejimini kontrol altına almak için çeşitli set ve kanalların yapımına ilk defa milâttan önce III. binyıl içinde başlanmış ve bu faaliyet Ortaçağ'da da müslüman Araplar tarafından devam ettirilmiştir. Günümüzde ise Dicle'nin suları Kut, Sâmerâ ve Küçük Zap üzerindeki Dokhan gibi modern barajlar vasıtasıyla kontrol altında tutulmakta ve sulama kanalları beslenmektedir. Türkiye tarihinde en büyük yatırımı oluşturan ve on üç alt projeden meydana gelen Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) altı alt projesi (Dicle-Kralkızı, Batman, Batman-Silvan, Garzan, Ilısu, Cizre) Dicle havzasını ilgilendirmektedir.

Dicle havzası tarih boyunca bir nüfus toplanma alanı olmuş ve nehrin kıyılarındaki kurulan şehirler daima büyük önem

taşımıştır. İlkçağ'ın önde gelen birçok merkezi bu havzada yer alırken Sâmerâ, Bağdat, Basra, Küfe gibi Ortaçağ'ın başlıca şehirleri de yine Dicle sebebiyle kurulmuş ve onun sayesinde gelişmişlerdir. Çünkü Dicle, tarihin ilk yıllarından beri işlek bir ticaret yolu hizmeti görüyordu. Meselâ Basra körfezinden getirilen inciler bu nehirdeki taşımacılıkla kuzeye götürülür ve Bağdat çarşısında piyasaya sürülürdü. Yine Ortaçağ ticaretinde önemli bir yeri olan ipek de Bağdat yöresine kervan yolları ile geldiği gibi Basra körfezi-Dicle yoluyla da gelirdi. Emevî ve Abbâsî imparatorlukları içinde o dönemlerdeki milletlerarası ticaretin başlıca iki ana yolu Fırat ile Dicle idi ve Uzakdoğu'ya giden gemiler bu iki nehrin ulaştığı Basra körfezinden denize açılıyordu.

Dicle'nin ulaşımdaki rolü, Yeniçağ ve Yakınçağ dönemlerinde de Diyarbakır'dan Musul'a kadar kelek ve kayıklar, Musul'dan sonra dibi düz ırmak taşıtları ve Bağdat'tan sonra vapurlarla devam etmiştir. Eski Mezopotamya kültürlerinden beri daha çok zahire ve eşya taşınmasında kullanılan ve akıntıyla hareket eden kelekler içi hava ile doldurulmuş koyun ve keçi derisi tulumlardan yapılıyor ve ağaç direklerle destekleniyorlardı. Osmanlılar döneminde Basra'da yapılacak gemiler için Birecik'ten gönderilen malzemeler, taşkınlar sırasında kullanılan Serat ile Kerkaya arasındaki İsâ Kanalı vasıtasıyla Fırat'tan Dicle'ye geçirilerek Basra'ya ulaştırılırdı. Bu kanalın VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyıl başlarında Abbâsî halifelerinden Mansûr'un amcası İsâ b. Ali tarafından yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Modern ve hızlı taşıma araçlarının devreye girmesinden sonra Dicle'deki bu geleneksel taşımacılık önemini yitirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, London 1924, s. 71-73; Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 31, 137, 181; H. Louis, *Landeskunde der Türkei*, Stuttgart 1985, s. 71; Cengiz Orhonlu — Turgut Işınal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD*, sy. 17-18 (1962), s. 77-102; Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları*, sy. 2, Ankara 1990, s. 323-328; R. Hartmann, "Dicle", *İA*, III, 582-585; a.mlf. — S. H. Longrig, "Didjla", *El²* (Fr.), II, 256-258; T. C. Mitchell, "Hiddekel", *NBD*, s. 525.

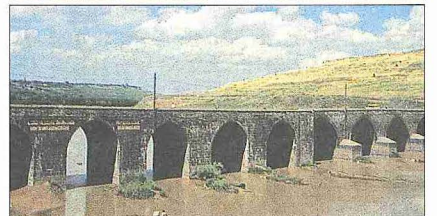
METİN TUNCEL

DİCLE KÖPRÜSÜ

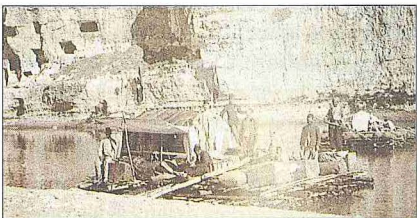
Anadolu'da
XI. yüzyılda inşa edilen
en eski köprü.

Diyarbakır'da Mardin Kapısı dışında yer alan köprü şehrin 3 km. güneyinde bulunmaktadır. Güney cephesinde, kemerlerle korkuluk arasında yer alan iki satırlık çiçekli küfî kitâbeden, Mervânoğulları'ndan Nizâmüddeve Nasr zamanında Kadı Ebû'l-Hasan Abdülvâhid tarafından 457 (1064-65) yılında Ubeyd adlı bir mimara yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak araştırmacılar bu kitâbenin onarım kitâbesi olduğu görüşünde birleşmekte ve eserin çok daha eski bir tarihte yapıldığını kabul etmektedirler. Bunlardan C. Niebuhr, köprünün 1065 öncesinde mevcut olduğunu öne sürerken M. van Berchem ile J. Strzygowski ve A. Gabriel İslâm öncesi eseri olduğunu, taşkın sonucu yıkılması üzerine 124'te (742) Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) tarafından onarımına başlandığını, fakat halifenin ölümü üzerine inşaatın yarım kaldığını ileri sürmektedirler. 974 yılında Âmid'i (Diyarbakır) kuşatan Bizans İmparatoru İoannes Tzimiskes'in şehri alamaması üzerine yakınındaki bir köprüyü yıktırdığı bilinmektedir. Halen mevcut köprünün, Nizâmüddeve Nasr zamanında bu köprünün yeniden yapılmış hali olması kuvvetle muhtemeldir. Köprünün mimarının adını A. Gabriel, Sencer oğlu Ubeyd, S. Savcı Yûsuf oğlu Ubeyd ve İbnü'l-Ezrak'ın vermiş olduğu bilgileri değerlendiren Z. Sönmez de Sencer oğlu Ukayl olarak okumaktadır. Bu fark-

Dicle Köprüsü ve kitâbesinin son bölümü - Diyarbakır

Dicle nehri üzerinde hareket eden kelekleri gösteren XIX. yüzyıl sonlarına ait bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.478)

lı okunuşların üçüyle de sanatçının adına Diyarbakır'daki herhangi bir kitâbe-de rastlanmamaktadır.

Son defa 1317 (1899-1900) yılında onarıldığı anlaşılan köprü, on gözlü olup 180 m. uzunluğunda ve 7-8 m. genişliğindedir. Yaklaşık aynı seviyedeki farklı boyutlarda sivri kemerlerin en geniş ortadadır. Menba tarafında üçgen külahlı sel yarımlar, mansab tarafında da silmeli dikdörtgen dayanak duvarları bulunmaktadır. Bu duvarlar, arazinin topografik yapısına uygun şekilde ve doğudan güneye doğru kıvrılarak hızla akan Dicle nehrinin basıncına karşı koyabilmek amacıyla yapılmıştır. Köprünün inşasında dolgu malzemesi olarak kireç harçlı moloz, kaplamasında ise şaşırtmalı teknikte uygulanmış farklı boyutlardaki kısmen devşirme kesme taşlar (bazalt) kullanılmıştır; korkuluklar ise moloz ve kesme taştan yapılmıştır.

Güney cephesindeki kitâbenin bitiminde, benzerlerine özellikle Artuklu ve Selçuklu yapılarında rastlanan başı cephe-den işlenmiş bir arslan kabartması yer alır. A. Gabriel'in de işaret ettiği gibi bu kabartmanın en yakın örnekleri Diyarbakır surlarındaki Harput Kapısı ile Mardin Kapısı'nda görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1975, I, 89, 144; C. Niebuhr, *Voyages en Arabie et en d'autres pays circonvoisins*, Amsterdam 1776-80, II, 326; M.van Berchem — J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, s. 31-37; Basri Konyar, *Diğarbekir Tarihi*, Ankara 1936, I, 174; a.mlf., *Diğarbekir Kitabeleri*, Ankara 1936, II, 31; a.mlf., *Diğarbekir Yıllığı*, Ankara 1936, III, 30-35; Usman Eti, *Diğarbakır*, Diğarbakır 1937, s. 66; Gabriel, *Voyages*, I, 201-202, 336-337; L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Genève 1956, s. 126-127; A. Tekin, *Diğarbakır*, İstanbul 1971, s. 51; Metin Sözen, *Diğarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 216-217; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975, s. 26-29; Figen İlter, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978, s. 31-33; Gülgün Tunç, *Taş Köprülerimiz*, Ankara 1978, s. 68-71; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diğarbakır Tarihi*, Ankara 1987, I, 221-223; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 65-68; Halil Edhem, "Amida", *TOEM*, I (1329), s. 369; S. Savcı, "Diğarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, I/8-9, Diğarbakır 1938, s. 5; a.mlf. — K. Baykal, "Diğarbakır Anıtlarını Yapan Mimar ve Mühendislerden Bazıları", *a.e.*, IV/43 (1941), s. 303; Mükrimin H. Yınanç, "Diğarbekir", *İA*, III, 610-611.

AYNUR DURUKAN

DİCLE KÖPRÜSÜ

XII. yüzyılda Hasankeyf'te
Dicle üzerinde yapılan köprü.

Türk mimarisinin Anadolu'da meydana getirdiği en muazzam eserlerden biri olan Dicle Köprüsü'nün yapılış tarihini açık olarak belirtecek kitâbesi bugün ortada yoktur. Böyle bir eserin kitâbesiz olamayacağı göz önünde tutularak bunun yıkılan kısımlarla birlikte akarsuyun içine düştüğüne ihtimal verilir. Diğarbakır ile (Âmid) Cizre arasında eski adı Hısnıkeyfâ olan Hasankeyf'teki bu köprünün İlkçağ'a ait bulunduğu ve büyük ihtimalle bir Roma yapısı olduğu yolundaki iddia asılsızdır.

Arap yazarlarından Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ında, "Âmid ile Cizre arasında Dicle nehri üzerindedir; gördüğüm memleketlerde bu köprüden daha muhteşemi yoktur. Tek kemerli olup yanlarında iki küçük kemeri daha vardır" (II, 265) sözleriyle köprüyü tarif ederken yaşadığı yıllarda bu eserin mevcut olduğunu vurgular gibidir. Fakat Yâkût'un bu eserin bir derleme olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Lehmann - Haupt ise köprünün Artukoğulları sülâlesinin Hısnıkeyfâ kolu-nun dördüncü hükümdarı Fahreddin Karaarslan tarafından yaptırıldığını yazar. Artuklular 495'ten (1101-1102) sonra Hasankeyf'e sahip olmuşlar; Fahreddin Karaarslan ise 543 (1148-49), 562 (1166-67) veya 570'e (1174-75) kadar hüküm sürmüştür.

Ünlü coğrafyacı C. Ritter (ö. 1859) Quatremère'den naklen köprünün, "Selçuklular'dan kalması muhtemeldir" diyerek Emîr Fahreddin tarafından 510 (1116-17) yılında (Ritter sehven milâdî karşılığı

1122 olarak gösterir) yapılmış olabileceğini yazar. Venedikli elçi Jiosafa Barbaro 1471 yılında İran'a giderken bu köprünün üzerinden geçmiş ve otuz adım genişliğinde bir akarsu üzerindeki yapının iki başında temelinin kayalara oturduğunu seyahatnâmesinde yazmıştır. Şeref Han'ın *Şerefnâme*'sindeki kısa nottan, onun yaşadığı yıllarda (1543-1603) köprünün henüz sağlam olduğu tahmin edilir. Şeref Han eserinde şehrin, üzerinde kalenin bulunduğu dağla bağlantısının bir köprü ile sağlandığını bildirir. F. B. Charmoy tarafından yapılan *Şerefnâme* tercümesi hâşiyelerinde de "Hiszn" maddesinde, Dicle üzerinde iki küçük gözle desteklenen büyük tek kemerden ibaret köprünün varlığına işaret edilir. Köprü XVII. yüzyıldan itibaren yıkılmaya başlamış olmalıdır.

H. von Moltke 1837'de buradan geçtiğinde köprü çoktan yıkılmıştı ve kullanılmaz halde bulunuyordu; seyahatnâmesinde şunları yazar: "Burada dikkate değer eserlerden biri, Dicle üzerine atılmış 80-100 kadem açıklıkta muazzam kemeri olduğu anlaşılan bir köprünün kalıntılarıdır. Bu cüretli eserin Ermeni krallarına mı, Bizans imparatorlarına mı veya daha çok halifeler zamanına mı atfedilmesi lâzım geldiğini bilemiyorum".

Köprü 1932 yılında A. Gabriel tarafından incelenerek görülebilen kalıntı ve tesbit edilebilen bilgilerle yapının güzel bir restitüsyon resmi yayımlanmıştır. Gabriel, Anadolu'nun bu en büyük açıklıklı köprüsünün taşlarında rastlanan taşıcı işaretlerinin benzerlerinin kaledeki sarayda da görülmesine dayanarak, "... bunlar, başka delillerin üstünde köprünün Artuklular devrine (1102-1408) ait olduğunu ispatlar gibidir" diyerek tarihlen-

Dicle Köprüsü'nün günümüze ulaşan ayak kalıntıları - Hasankeyf / Mardin

